

Interieur en historische gelaagdheid

Iedere nieuwe bewoner voegt wat toe aan zijn huis. Dat kunnen aanbousels en uitbousels zijn, net zo goed als interieuraanpassingen. Veel daarvan verandert bij een verhuizing, wanneer vertrekkende bewoners hun roerende zaken meenemen en nieuwe bewoners hun huis eerst aanpassen vooraleer ze er intrekken. Toch verdwijnt niet altijd alles. Al die kleine en grotere aanpassingen in de loop der tijd laten bouwsporen achter. Soms zitten die verscholen op zolders of in kelders, elders gaan ze verborgen achter jongere lagen behang, verflagen of verlaagde plafonds en betimmeringen. Samen vormen ze het archief van het gebouw. Waar in de brochure *Bouwhistorie en interieur* de nadruk op theoretische aspecten ligt, staat in deze brochure de methode van onderzoek voorop. Doordat historische gebouwen op punten van elkaar verschillen, zal die methode van onderzoek en het bijbehorende plan van aanpak telkens weer op het betreffende gebouw toegesneden moeten worden.

Inleiding

Het is goed om te beseffen dat men in het verleden wezenlijk anders bouwde dan nu het geval is. Onze bestaande *historische gebouwde omgeving* vormt een 'archief in weer en wind'. Het toont een staalkaart van hoe er in dit verleden gebouwd werd. Dat 'archief' voldoet op dit moment vaak slechts matig aan de huidige eisen op het gebied van functioneren en (thermisch) comfort. En dat schuurt, want hedendaagse eisen blijken niet onverkort op oude gebouwen toepasbaar. Voor een zorgvuldige omgang met dat wat ons uit het verleden is overgeleverd, is daarom onderzoek voorafgaand aan een ingreep van groot belang. Kennis over het gebouw is immers wezenlijk om tot een duurzaam (her)gebruik te komen (afb. 1).

Ook in het verleden hebben monumenten regelmatig veranderingen ondergaan. Dat waren toen doorgaans vrij bescheiden veranderingen. Door al die veranderingen te analyseren, is het mogelijk om de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van het betreffende gebouw te maken. Vervolgens kunnen de verschillende onderdelen van het gebouw op hun specifiek belang gewaardeerd worden ten dienste van afwegingen bij een nieuwe ingreep. Tenslotte is het van belang om de opgedane kennis in woord en geschrift in bredere kring uit te dragen.

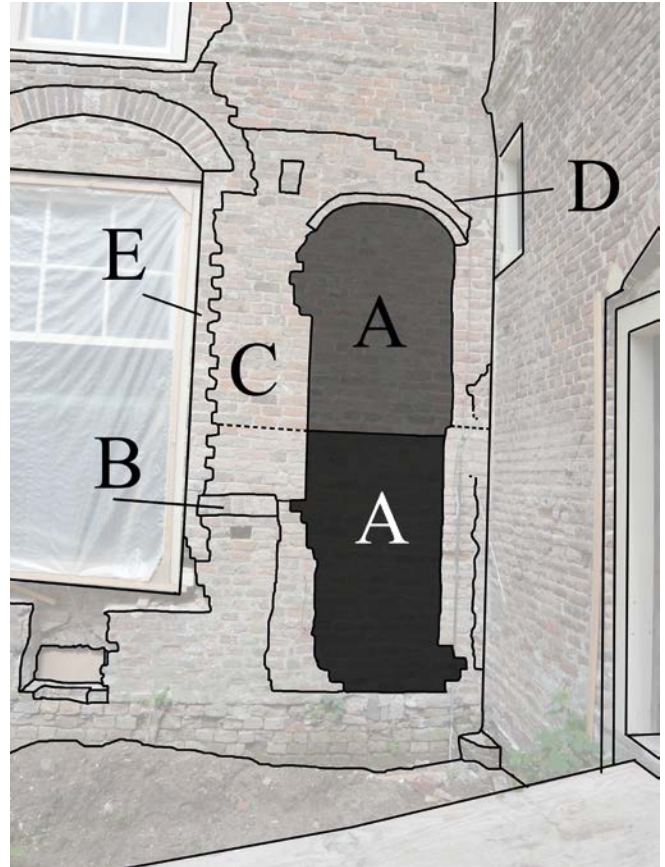
1. Eenvoudig pand op een hoek, Nieuwstraat 94 te Deventer met een oudere kern en diverse bouwfasen die pas bij nader onderzoek goed geduid kunnen worden (foto rs)

Bouwsporen

Bouwsporen vormen een wezenlijke bron voor onderzoek naar de geschiedenis van ieder gebouw. Ze zijn de 'aanwijzingen in het forensisch onderzoek'. Als een echte detective probeert de bouw- en interieurhistoricus de ware 'toedracht' van de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van een gebouw te ontrafelen. Bouwsporen kunnen zich in verschillende gedaantes voordoen. Ze kunnen over elkaar liggen, maar ook naast elkaar zichtbaar zijn. Bij behangsels, maar ook bij verflagen, zijn ze vaak over elkaar heen aangebracht. Daarbij is de onderste laag de oudste. Sommige scheuren in het muurwerk kunnen een voorbeeld zijn van bouwsporen naast elkaar. Door goed naar deze sporen te kijken, is uit de context op te maken of het ene deel ouder is dan het andere. Fotograferen en waar mogelijk documenteren door inmeten en tekenen is van groot belang voor het vastleggen van deze gegevens. Op basis van analyse van de aanwezige bouwsporen kan vervolgens bepaald worden welke delen van het gebouw ouder zijn

2a. Detail van de zuidgevel van de middenvleugel van kasteel Waardenburg tijdens restauratie in 2008 met sporen van dichtgezette openingen (foto A. Viersen, 2008)

2b. Tekening van de verschillende bouwsporen in het kasteel Waardenburg met een later dichtgezette opening in een zeventiende-eeuwse muur (A) (tekening A. Viersen, 2008)

en welke nieuwer. Zo ontstaat wat de *relatieve chronologie* van de ontwikkeling van het gebouw genoemd wordt (afb. 2a en b). Een enkele keer kan de ‘harde’ wetenschap een handje helpen met absolute waarden. Dat is het geval bij de dendrochronologie. Zo is gebleken dat op grond van de jaarringen van het verwerkte hout de kapdatum van de betreffende boom is te bepalen als een soort barcode. De laatst bijgekomen jaarring geeft de kapdatum en die kan tot op het jaar nauwkeurig vastgesteld worden. Omdat het kostbare bouwhout zelden langer dan een jaar ongebruikt bleef liggen, leidt dat tot de datering van de betreffende bouwphase in het gebouw, tenzij dat hout later hergebruikt is (wat niet zelden voorkomt). Helaas is een dergelijke wetenschappelijke dateringsmethode alleen voor een aantal houtsoorten beschikbaar, maar bijvoorbeeld niet voor baksteen.

Referentiekader

De analyse van al die bouwsporen is van groot belang. Maar hoe groter de achtergrondkennis, des te beter is de duiding van wat aangetroffen wordt. Zo gold in het verleden voor de analyse van bouwmuren de vuistregel dat hoe groter de gebruikte baksteen, des te ouder die is. Inmiddels is gebleken dat er vele uitzonderingen op deze vuistregel zijn. Soms werden in een bepaalde streek

verschillende formaten tegelijk toegepast. In andere streken speelde de afname van het baksteenformaat minder sterk. Hoe meer kennis een onderzoeker heeft van het materiaal op die specifieke plaats toegepast, des te beter zijn zijn uitspraken (afb. 3). Want, hoe meer een onderzoeker weet, des te meer zal hij bij een volgend gebouw zien.

In de praktijk leidt een waarneming in het gebouw tot een eerste aanname van ouderdom. Die aanname dient vervolgens getoetst te worden aan waarnemingen elders in het gebouw. Is die ene bouwmuur echt wel ouder dan die andere? Het getoetste resultaat moet daarna gerelateerd worden aan vergelijkbare gebouwen in de omgeving. Komen de gevonden waarnemingen overeen met die van elders? Tenslotte volgt vergelijking met gegevens uit archieven, tekeningen en historisch beeldmateriaal over het betreffende gebouw alsmede literatuuronderzoek. Op deze wijze kan een nader gepreciseerde bouwfasering opgesteld worden. Deze interactie tussen meer weten en beter zien, wordt des te sterker naarmate de kwaliteit van het vergelijkingsmateriaal toeneemt. Meer kennis van vergelijkbare gebouwen geeft een groter referentiekader en levert betere resultaten op. Dat referentiekader is nu nog niet optimaal in de relatief jonge wetenschap van de bouwhistorie. Gegevens over onderzochte gebouwen

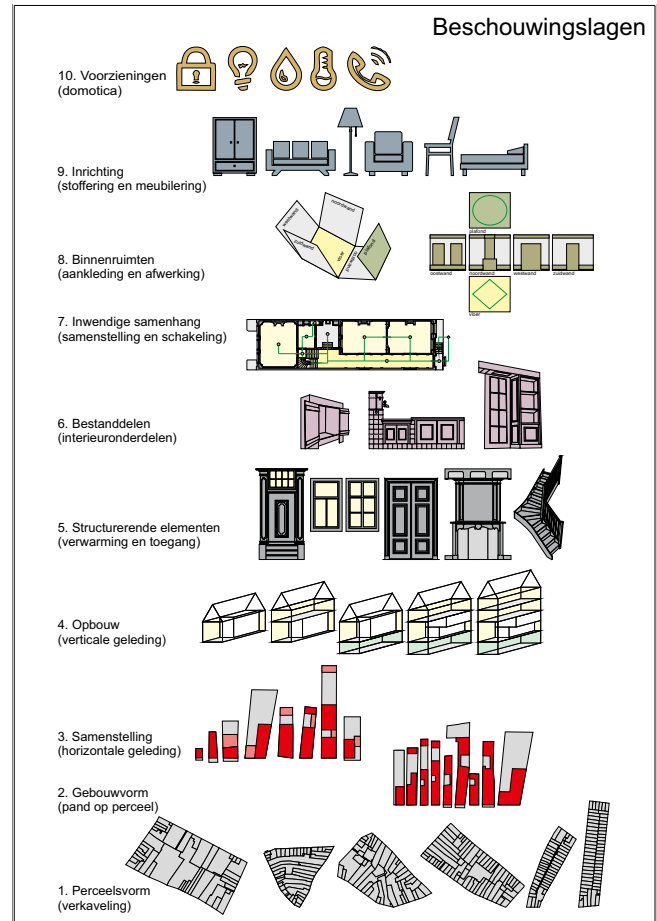

3. Witte baksteen toegepast aan het in 1908 gereed gekomen landhuis Oud Groevenbeek te Ermelo. De gele bakstenen met een patroon zijn zogeheten *bricorna*-stenen (een samentrekking van *Brique* en *ornata*) in 1906 geïntroduceerd door de baksteenfabrikant Van de Loo uit Dieren (foto MAB F. Haans, 2011)

blijven vaak verborgen in moeilijk toegankelijke rapporten die niet altijd voor iedereen beschikbaar zijn. Ondanks publicaties over specifieke onderwerpen blijken er nog legio kennislacunes. Als eerste aanzet van een overzicht kan de *Inleiding in de bouwhistorie* dienen (Stenvert & Van Tussenbroek 2015).

Van groot naar klein

Om een gebouw en zijn interieur goed te kunnen begrijpen is het van belang te beseffen dat er een verband is tussen het geheel en de delen van het gebouw. Zelfs een specifieke vraag naar alleen de kapconstructie of enkel een behangsel kan vaak niet beantwoord worden zonder ook het grotere geheel in beschouwing te nemen. Dat hoeft echt niet altijd voor alle onderdelen even diepgaand. Een richtsnoer voor een aanpak van groot naar klein is een manier om greep op dat verband te krijgen. Zo zijn context, hoofdvorm, indeling en inrichting voor onderzoek naar elk gebouw van belang. In de brochure *Bouwhistorie en interieur* wordt aandacht geweest voor de indeling en inrichting. Daar is gesproken over de inwendige samenhang tussen de ruimten met hun samenstelling en schakeling. Vervolgens was er aandacht voor de binnenruimten met hun (aard- en nagelvaste) aankleding en afwerking. Op de

4. Tekening met de verschillende beschouwingniveaus van groot naar klein; van perceelsvorm naar voorzieningen (tekening rs)

grens tussen roerend en onroerend is er gesproken over de inrichting en ensembles en de rol van stoffering en meubilering daarbij. Tenslotte was er aandacht voor de toenemende aanwezigheid van voorzieningen en installaties.

Deze vier niveaus (7-10) vloeiden voort uit de daar gegeven definitie van het interieur. Ze vormen de laatste vier van de tien waaruit dit geheel van groot naar klein bestaat (afb. 4). De eerste twee niveaus slaan op de context van het gebouw (1-2); de twee daarop volgende op de hoofdvorm (3-4). Het derde paar beweegt zich op het grensvlak met het interieur (5-6).

Ruimtelijke context

De eerste stap in ieder onderzoek van een gebouw is het kijken naar de plek waar het ontstaan is. Wat is de vorm van het *perceel* waarop het gebouw tot stand is gekomen? (1) Wat is de verkaveling en hoe ligt het perceel ten opzichte van de aangrenzende percelen, het bouwblok, of in het landschap? Kortom, waarom is het gebouw op juist die plek ontstaan (en niet elders)? De volgende vraag is: hoe staat het *pand* op zijn *perceel*? (2) Staat het aan de rand of in het midden? Heeft het alleen een erf of ook nog

5. Dubbel herenhuis Herengracht 581-583 in Amsterdam uit het midden van de zeventiende eeuw voorzien van dubbele stoep

een tuin? Staan de panden strak tegen elkaar aan, of zijn ze gescheiden door een smalle strook (osendrup)? Is er een afzonderlijke stoep aan de voorzijde? Weinig mensen zullen beseffen dat in veel steden zoals Gouda de stoepen bij het perceel behoren, maar ze in Amsterdam als uitzondering steevast op openbare ruimte gebouwd zijn (afb. 5). Ook is belangrijk te beschouwen hoe het pand georiënteerd. Dit zowel vanwege de bezonning, maar ook in relatie tot de plaats van keuken en opslag.

Hoofdvorm

Vervolgens is van belang om te kijken naar de *samenstelling van het pand*. Hoe is de horizontale geleiding? (3) Om constructieve redenen en vanwege lichttoetreding zijn gebouwen doorgaans rechthoekig van vorm en beperkt van lengte. Een gevolg daarvan is het ontstaan van bouwdelen in de vorm van achterhuizen en vleugels gescheiden door binnenplaatsjes. Ook andere bouwdelen op het perceel, anders dan het hoofdvolume, horen daarbij. Daarin zijn ook functies ondergebracht, zoals een berging, schuur of tuinhuis (afb. 6a/b). Het vierde niveau betreft de *opbouw van het pand*. Hoe is de verticale geleiding? (4) Met uitzondering van bungalows zijn er in Nederland relatief weinig gebouwen van één bouwlaag hoog. Vaak is er een kelder, een insteek (of halve tussenverdieping), tussenlagen en een

6a/b Tuinhuis van het herenhuis Engelsestraat 31 te Bergen op Zoom uit 1889 en het daarbij behorende interieur

kapverdieping. Voor de onderlinge vergelijkbaarheid is het nuttig om de moderne bouwlaagnaamgeving te hanteren, waarbij -1 staat voor kelder en 00 voor begane grond (met de hoofdtoegang), 01 voor de eerste verdieping etc. Een tussenverdieping wordt met een a aangeduid: 00a is de tussenverdieping (of insteek).

7. Schouw in de grote zaal van Huis Linschoten uit circa 1664

Elementen en onderdelen

Op de overgang tussen de bouwhistorie en interieurgeschiedenis bevinden zich twee niveaus. Het eerste daarvan betreft de onderdelen die we 'structureerende elementen' noemen (5): daarbij gaat het om de toegang en lichttoetreding, stijpunten en verwarmingspunten, alsmede waar die zich bevinden. Of, in andere woorden, het gaat om buitendeuren, vensters, trappen en schouwen. Zo bepalen buitendeuren de toegang tot het pand en zijn vensters belangrijk voor de lichttoetreding. Inwendig zijn trappen en schouwen bepalende elementen voor de structuur van het gebouw met duidelijke bouwkundige consequenties in de vorm van ravelingen, schoorsteenkanalen en schoorstenen (afb.7). Een apart punt van aandacht, maar strikt genomen onderdeel van het voorafgaande, zijn de zogenoemde bestanddelen (6). Dat zijn bijvoorbeeld bedsteden dan wel bedstedewanden, boekenwanden, al dan niet verholten kastenwanden of kasten ter weerszijden van de schuifdeuren. In de keukens kunnen dit zijn het aanrecht, de pomp dan wel het kooktoestel. Soms zijn er ook minder gebruikelijke, maar wel opmerkelijke, onderdelen in een gebouw aanwezig zoals een hijsrad of etenslift (afb. 8).

Soorten bouwsporen

Wat rest van de afspiegeling van het vroegere gebruik is neergeslagen in de vorm van bouwsporen; soms naast elkaar en elders over elkaar. Van de verschillende tijdslagen is niet altijd evenveel

8a/b. Een als kast vermomde etenslift in de zaal van kasteel Biljoen en een advertentie uit De Opmerker uit 1895 over spijzenlifts (foto rs)

bewaard gebleven. Van de eerste bouwphase – de initiële bouwstructuur – blijkt doorgaans nog opmerkelijk veel bewaard: vooral bouwmuren maar ook kelders en funderingen. Uit andere perioden resteert minder.

Wat we überhaupt herkennen als bouwspoor, is afhankelijk van de gradaties van ingrepen. Die kunnen variëren van een periodieke verbeurt, klein- en groot onderhoud, een kleine aanpassing, verbouwing of forse uitbreiding. Daarbij blijkt een 'drempelwaarde' op te treden. Kleuronderzoek in een ruimte toont niet zelden meer verflagen aan, dan dat er in totaal aan bouwkundige veranderingen te constateren zijn. Dat wijst erop dat de ruimte blijkbaar vaker is geschilderd dan verbouwd. Verflagen hebben een lagere drempelwaarde. Kleinere ingrepen waren goedkoper en sneller te realiseren dan grotere. Die vergden investeringen, vergunningen en ook meer kapitaal.

Naast deze drempelwaarde doet zich het principe voor van 'last in - first out'. Recente aanpassingen blijken een grotere kans te hebben om als eerste weer te verdwijnen (afb. 9). Erosieverschillen spelen daarbij een rol; een tapijt wordt sneller vervangen dan vensters of keukens en die op hun beurt weer eerder dan bouwmuren. Hierbij speelt wat wel de 'halfwaardetijd' van de bouwhistorische massa genoemd kan worden (Steehouwer 1992). Zo zijn in middeleeuwse steden bouwmuren en kapconstructies vaak aanmerkelijk ouder, zeg twee keer zo oud, dan de voorgevels. Die

9. Een zogeheten Amerikaanse keuken met metalen kastdeuren daterend uit de jaren vijftig van de vorige eeuw in de pastorie van de R.K. St.-Willibrorduskerk te Zeilberg bij Deurne (foto rs)

10. Twee soorten bijzonder zeefdruklinoleum uit het begin van de twintigste eeuw in kasteen Biljoen

11a/b Ruimte met schouw in het voormalige Hervormd Burgerweeshuis Voorhaven 57 te Delfshaven gemeente Rotterdam met een detail van het boven het verlaagde plafond aanwezige achttiende-eeuwse stucplafond (foto rs)

zijn op hun beurt weer dubbel zo oud als het interieur en de afwerking.

In dat kader kan niet sterk genoeg benadrukt worden dat inmiddels is gebleken dat er nog veel meer middeleeuwse kapconstructies bewaard zijn gebleven dan bijvoorbeeld voorbeelden van vroeg twintigste-eeuwse bouwmaterialen zoals linoleum. Juist interieurafwerkingen hebben sneller kans om te verdwijnen dan historische constructieonderdelen. Voor jongere afwerkingen geldt dat nog sterker dan voor oudere (afb. 10).

Tenslotte kunnen bouwsporen ook ontbreken. Van de in 1658 gebouwde zeesluis te Workum kon archivalisch vastgesteld worden dat daar tot op heden maar liefst 36 aanpassingen plaats hebben gevonden; gemiddeld elke tien jaar één. Toch waren er aan diezelfde sluis zelf maar zeven bouwfases zichtbaar. De meeste daarvan betroffen het muurwerk. Van de in de archieven aangetroffen achtereenvolgende sets sluisdeuren ontbrak echter elk spoor. Dit kwam omdat ze telkens in hun geheel door nieuwe werden vervangen zonder verder een enkel spoor achter te laten.

Bewoond en onbewoond

Bouwhistorici komen vaak in aanraking met interieurs in transitie. Een eerste verkennend bouwhistorisch onderzoek vindt doorgaans wel plaats in een bewoond gebouw. Maar juist dan ontneemt die bewoonde toestand het zicht op mogelijke bouwsporen van oudere bouwfases. Destructief onderzoek is in dat geval onwenselijk en dat betekent dat bouwsporen vooralsnog achter latere betimmeringen en verlaagde plafonds verborgen kunnen blijven (afb. 11a/b).

Dat is anders bij een bouwhistorische ontleding. Dan is destructief onderzoek wel mogelijk. Vaak is het gebouw in dat geval inmiddels dermate onttakeld dat duiding moeilijker is geworden. Ook

stelt zich in dat geval niet zelden de vraag of er dan nog überhaupt wel sprake is van een interieur. Toch kunnen minieme sporen zoals spijkerpaten in bouwmuren nog het nodige zeggen over de oude inrichting. Bij gebouwen die veel veranderingen hebben ondergaan, is het evenwel niet altijd even makkelijk om nog sporen van oude indelingen en afwerkingen vast te stellen (afb. 12).

Daarnaast zijn sommige gebouwtypen erom berucht dat ze in de loop der tijd keer op keer zo ingrijpend veranderd zijn dat er weinig oorspronkelijke interieurelementen resteren. Dat is veelal het geval bij kazernes en postkantoren, maar ook bij fabrieken. Vaak komen vondsten pas te voorschijn tijdens het restauratieproces. Dan moet er doorgaans direct wat mee gedaan worden. En dat impliceert een goede documentatie, eventueel uitnemen en

12. Zaal op de tweede verdieping van het uit 1575 daterende woonhuis De Drie Haringen aan de Brink te Deventer. Het is een rijke ruimte met vensters aan drie zijden, mogelijk gebruikt voor het keuren van laken (foto rs)

veiligstellen van de vondsten of in bijzondere gevallen verandering van de bouwplannen. Zie daartoe de brochure *Schatkamers in eigen huis: omgang met onverwachte bouwhistorische vondsten*.

Ruimteboek

Volgens de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek 2009* kan afhankelijk van een tevoren opgesteld Programma van Onderzoek gekozen worden voor een lichte vorm van onderzoek (verkenning) dan wel de meer uitgebreidere (opname), of een ontleding met ontmanteling (Richtlijnen 2009). Voor onderzoek naar interieurs bestaat er nog een aanvullende systematiek in de vorm van het *Raumbuch* (Schmidt 1989).

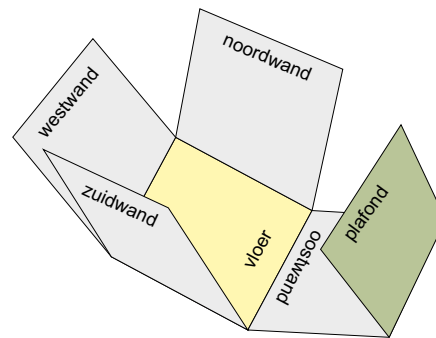
Een ruimteboek wordt gemaakt ter aanvulling op een bouwhistorisch onderzoek wanneer er sprake is van een gebouw met een complex interieur, vooral als het gaat om een flink aantal belangrijke historische ruimten, zoals bij Paleis Soestdijk of Kasteel De Haar (afb. 13). Vooraf worden alle ruimten op systematische wijze genummerd, liefst aansluitend bij een bestaande nummering. Tevens worden ze voorzien van een aanduiding voor de betreffende gebouwvleugel en bouwlaag ten behoeve van een precieze beschrijving.

Uitvoering ruimteboek

Per afzonderlijke ruimte worden op systematische wijze gegevens verzameld over de toegepaste materialen, afwerkingen en details

13. Stuczaal van het paleis Soestdijk als voorbeeld van een rijk interieurensemble waarbij onderzoek door middel van een ruimteboek van groot belang is

13a Een opengewerkt 'doosje' met de zes vlakken van de ruimte (tekening rs)

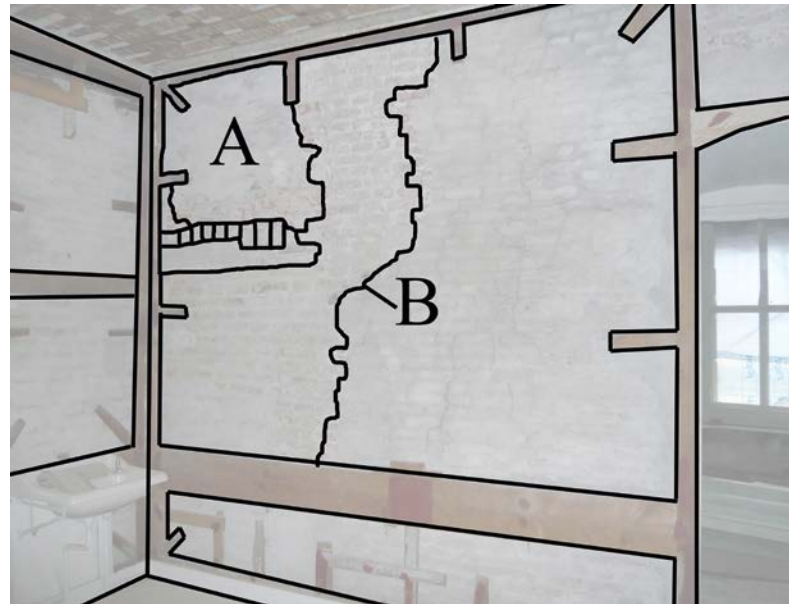
met bijbehorende dateringen. Per ruimte afzonderlijk worden alle gegevens overzichtelijk gepresenteerd. Dit geschiedt in de vorm van een foto (en tekening) van alle (zes) vlakken van die ruimte, waar nodig aangevuld met detailfoto's (afb. 13a). De vlakken in iedere ruimte krijgen een eigen nummering. Vervolgens worden de aangetroffen bouwsporen, ook 'features' genoemd, afzonderlijk genummerd, zoals dat bekend is uit de archeologische wereld. Dit levert per vlak per ruimte een systematische beschrijving van alle interieuronderdelen, zoals deuren, vensters, betimmeringen, wandbespanningen, schouwen, bedsteden, kasten en installaties (afb. 14a/b). In de nu gebruikelijke digitale vorm kunnen deze gegevens per ruimte gegroepeerd in een database ondergebracht worden en gekoppeld aan de bijbehorende foto's en tekstgegevens. Vervolgens kunnen daar per ruimte historische afbeeldingen en oude bouwtekeningen aan gehangen worden. In het ideale geval kan dan met bijvoorbeeld een laptop of tablet ter plekke alle relevante gegevens bekeken worden.

Een ruimteboek is echter een zeer intensieve manier van onderzoek waarbij vooraf benodigde inspanning en uiteindelijk nut goed tegen elkaar afgewogen moet worden. Daarom dient voorafgaand aan een dergelijk onderzoek in overleg met de opdrachtgever de gewenste diepgang afgesproken te worden. Dit afhankelijk van diens wensen voor gebruik en beheer (afb. 15).

Demarcatieonderzoek en bouw-informatiemodel

Het ruimteboek in zijn digitale variant moet niet verward worden met de term ruimteboek zoals gehanteerd in het Bouw-informatiemodel (BIM). Dat laatste ruimteboek is een digitaal gegevensmodel bedoeld voor een Programma van Eisen bij het ontwerp van nieuwe gebouwen en de uiteindelijk realisatie daarvan. Het BIM is vooralsnog niet toegesneden op de omgang met de bijzondere complexiteit van een historisch gebouw, maar zal op termijn wel een rol gaan spelen bij het beheer van historische gebouwen.

In 2010 werd door de toenmalige Rijksgebouwendienst het zogeheten 'demarcatieonderzoek' ontwikkeld voor het beheer van gebouwen met historische ruimten. Per ruimte en per afzonderlijk interieuronderdeel wordt daarbij met hulp van symbolen aangegeven waar wel en waar geen ingrepen mogelijk zijn. Dit gebeurt met tekens voor 'afbliven', 'pas op' en 'doorgaan' (afb. 16).

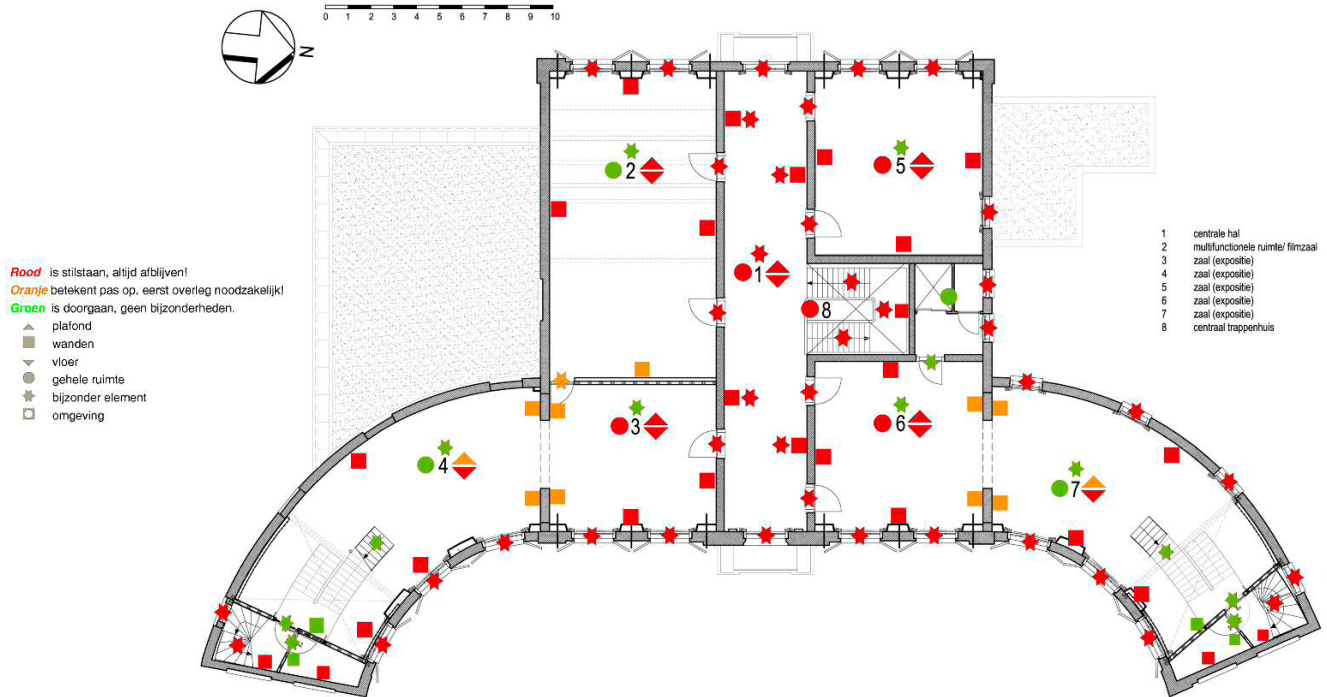
14a/b Ruimte o.17 in kasteel Waardenburg tijdens de restauratie in 2008 met een muur ontdaan van zijn bespanning en een tekening van gevonden bouwsporen (foto/tekening A. Viersen, 2008)

Op zoek in de bronnen

Bij bouw- en interieurhistorisch onderzoek is het gebouw zelf altijd de primaire bron. De in het gebouw gedane waarnemingen vormen het uitgangspunt. Toch is enkel het gebouw beschouwen op zich onvoldoende. Aanvullend literatuur- en archiefonderzoek is noodzakelijk. Voor de aanpak daarvan is het goed om een onderscheid te maken tussen documentatie en diepgaander archiefonderzoek. Documentatie is altijd noodzakelijk. Zo dient de bestaande literatuur over het gebouw verzameld te worden. Oude kadasterkaarten en bouwtekeningen zijn daarbij onmisbaar, evenals beeldmateriaal in de vorm van prenten, tekeningen en historische foto's. Al deze gegevens zijn doorgaans relatief makkelijk te vinden in plaatselijke archieven. Ze bieden tegen een geringe tijdsinvestering een goede kans op succes (Zeilmaker 2005). Ook zijn de archieven, bibliotheek en collecties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed belangrijke bronnen om aan informatie te komen. Archiefonderzoek gaat verder, kost meer tijd en levert niet altijd direct bruikbare resultaten op. Onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van een gebouw is een eerste vorm van archiefonderzoek. Ook kunnen historische boedelinventarissen als onderzoeksmateriaal voorhanden zijn, of egodocumenten (zoals in familiearchieven) die op het betreffende pand slaan. Onderzoek hiernaar betekent in alle gevallen een serieuze tijdsinvestering. De kans op een bruikbaar resultaat is groter naar mate het te onderzoeken gebouw belangrijker is geweest of uit een jongere periode dateert (afb. 17a/b). Dan nog is het resultaat sterk afhankelijk van de beschikbare bronnen zelf. Van het ene gebouw blijkt namelijk wel het nodige bewaard gebleven te zijn, zoals het archief van de

15. Pagina uit een rapport met een ruimteboek over het van het Sprudelhof in Bad Nauheim (D) uit 1905-1911 (www)

architect (bijvoorbeeld in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam). Van een ander gebouw of architect kan evengoed alle papieren informatie zijn weggegooid (Laan 2000). Onderzoek ter plaatse aangevuld met gegevens uit documentatie en archiefonderzoek leidt tot een rijker verhaal die de opsomming van baksteenformaten en interieuronderdelen overstijgt. Op een dergelijke wijze kan een verhaal van bouw- en gebruiksgeschiedenis de vorm krijgen van een bouwhistorische biografie. Een interessant verhaal over een gebouw is immers van groot belang voor waardering en behoud daarvan.

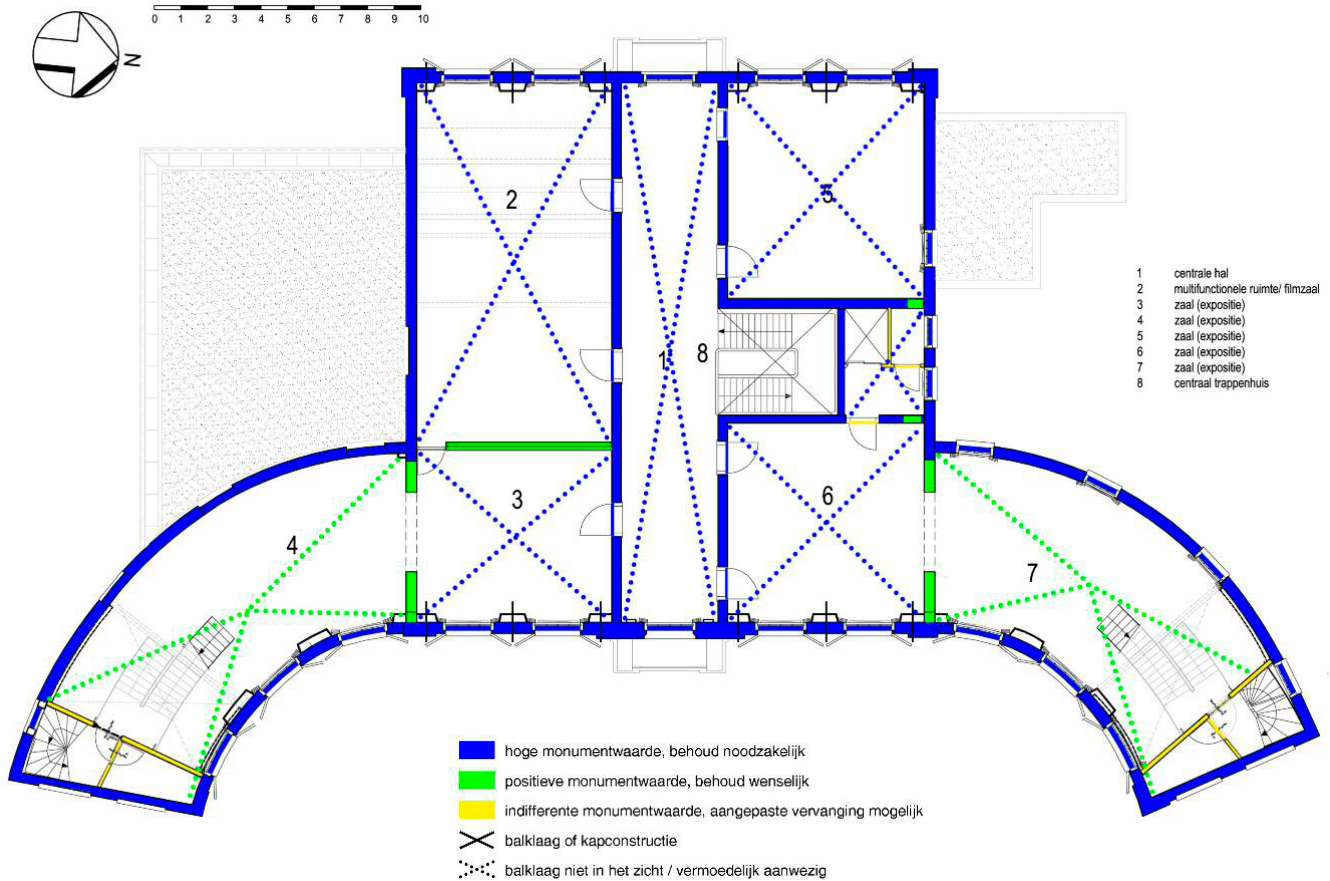
16. Demarcatietekening van de eerste verdieping van Huis Groeneveld met per elementen aangegeven hoe met de waarden op te gaan (afb. BBA)

Amsterdam, 9 Juni: het bouwen van een verenigingsgebouw voor den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkersbond te Amsterdam, onder beheer van den arch. H. P. Berlage Nz., a. met graniet, b. met hardsteen; ingek. 24 bilj., als:

	a.	b.
Bruin en Van der Schaar	f 99,789	f 94,589
J. P. Kieken	„ 92,000	„ 90,000
Knipper en Vree	„ 89,540	„ 85,870
T. Luijten	„ 89,200	„ 87,000
P. Duinker	„ 88,700	„ 85,700
Schmidt en Hermans	„ 88,400	„ 86,000
H. Rietsnijder en Zoon	„ 88,250	„ 85,125
W. de Jeon en A. Kleinsorge	„ 88,000	„ 85,500
E. H. Helle	„ 87,880	„ 83,880
C. J. Reinierse	„ 87,848	—
Timmer en Furstner	„ 87,500	„ 84,500
W. Greve	„ 87,249	„ 85,149
J. F. Prenzler	„ 86,950	„ 84,950
B. C. Hamer	„ 86,600	„ 84,400
H. C. Dorlas	„ 86,600	„ 83,600
Kiel en Van den Bos	„ 86,272	„ 84,272
M. Dentekom	„ 86,100	„ 84,000
H. Höfte	„ 85,918	„ 83,998
H. J. Büré	„ 85,800	„ 83,800
A. Theunissen van Manen	„ 85,800	„ 81,800
B. Cruijff	„ 85,450	„ 82,800
Reinders ea Van 't Ende	„ 84,800	„ 84,300
Gebrs. Terlingen	„ 84,684	„ 84,184
R. Cruyff en Zoon	„ 83,440	„ 80,800
Allen te Amsterdam.		

17a/b Bericht van de afloop van de aanbesteding uit De Opmerker van 1899 betreffende het gebouw van de ANDB in Amsterdam aan de Henri Polaklaan in Amsterdam (afb. rs en RCE)

18. Waardestellingstekening van de eerste verdieping van Huis Groeneveld volgens de richtlijnen bouwhistorie met hoge, positieve en indifferente monumentwaarden (afb. BBA)

Waardestelling

In de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek* wordt ruim aandacht besteed aan de waardestelling van het onderzochte. Daarbij maakt men een onderscheid tussen een contextuele en een interne waardestelling.

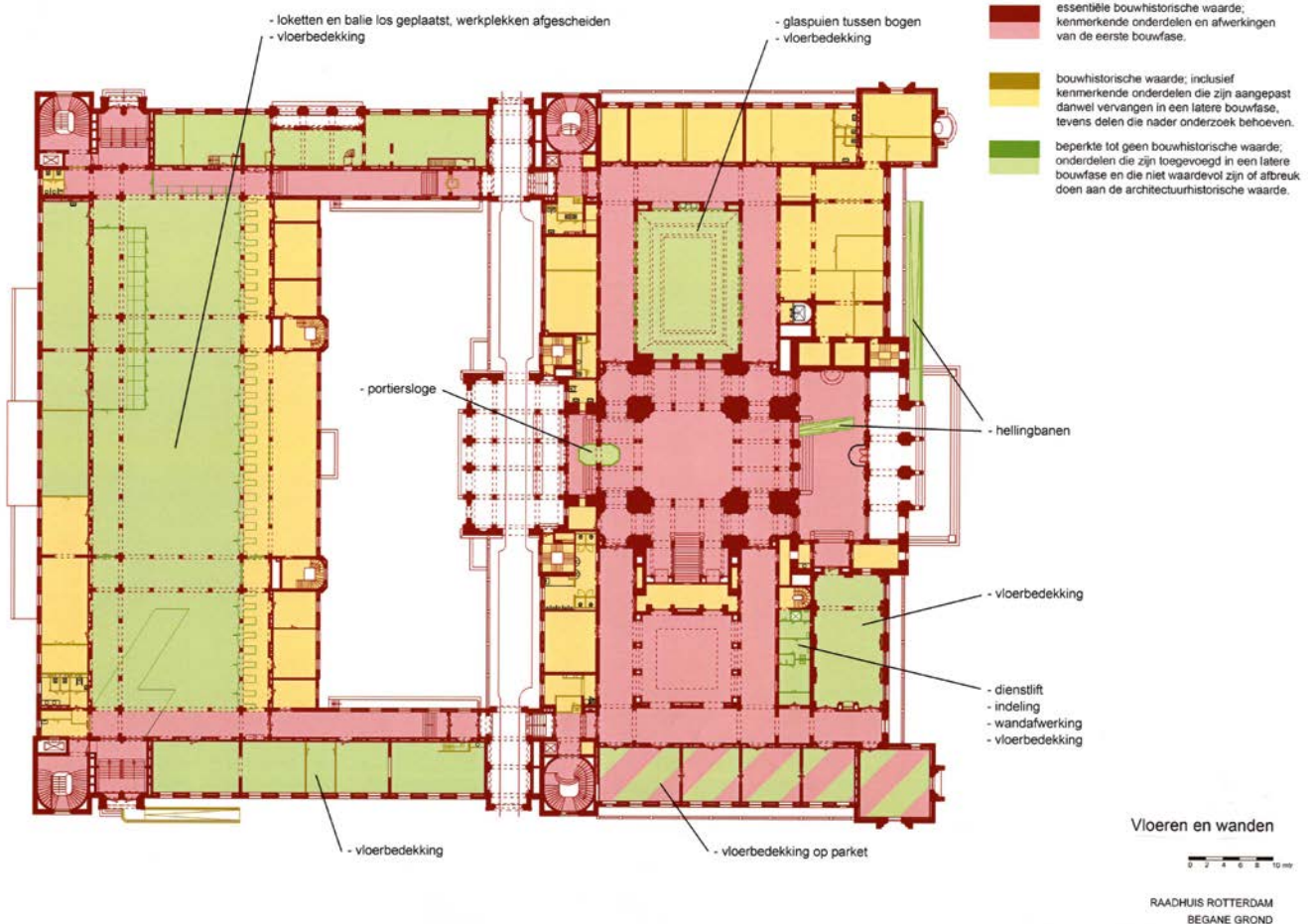
Met de contextuele waardestelling wordt bedoeld dat het gebouw (of onderdeel daarvan) gewaardeerd wordt ten opzichte van vergelijkbare voorbeelden elders. In hoofdlijnen komt deze contextuele waardestelling overeen met de door de RCE gehanteerde waarderingscriteria. Een voorbeeld is wat is de waarde van een betreffend achttiende-eeuws plafond ten opzichte van andere voorbeelden in Nederland? Hoeveel resteren daar nog van en is het onderzochte plafond al dan niet belangrijker of gaver?

De interne waardestelling betreft de waarden van de diverse onderdelen binnen het gebouw. Bijna vanzelfsprekend gaat daarbij de meeste aandacht uit naar de structuur van het gebouw. Vaak wordt de hoogste monumentwaarde toegekend aan de dragende muren en de kapconstructie. Om de aanwezige interieuronderdelen te benadrukken, wordt gebruik gemaakt van (genummerde) stippen in de betreffende ruimte. De kleur van de stip geeft de waarden aan van belangrijke interieuronderdelen, zoals schouwen,

deuren of trappen. De waarde van de constructie, het plafond dan wel de vloer wordt respectievelijk aangegeven door kruisen, ellips- en ruitvormen in de betreffende ruimten (afb. 18). De *Richtlijnen* bieden een goede methode om de waarden van een gebouw aan te duiden voorafgaand aan een geplande interventie. Wel is het goed om te beseffen dat het daarbij gaat om wat een 'statische' waardestelling genoemd wordt; een weerslag van de op dat moment aanwezige waarden; een 'nulmeting'. Daartegenover zijn de zogeheten 'dynamische' waardestellingen tot ontwikkeling gekomen. Het genoemde demarcatieonderzoek is daar een voorbeeld van. Vooral bij herbesteding wordt gewerkt met verschillende varianten van dynamische waardestellingen (afb. 19). Vaak in samenwerking met architecten worden zoekzones, ontwikkelingsruimten en uitbreidingsrichtingen aangeduid worden om de vastgestelde waarden in overeenstemming te brengen met toekomstig hergebruik.

Andere waarden

Een waardestelling alleen is niet altijd zaligmakend. Zo biedt deze weinig mogelijkheden om 'immateriële waarden' of herinneringswaarden aan te geven (afb. 20). Ook wordt het soms als een

19. Dynamische waardestelling van de begane grond van het stadhuis te Rotterdam (tekening Oversticht)

probleem ervaren wanneer twee onderdelen van duidelijk verschillende ouderdom uiteindelijk toch eenzelfde waarde hebben gekregen. Mar ook, welke waarde moeten gereconstrueerde onderdelen krijgen? Met name bij rijke interieurs komt de gelaagdheid van die interieurs in een waardering niet altijd even goed tot uiting. Daarvoor is dan een aanvullende beschrijving nodig. Ook de meer slijtagegevoelige onderdelen zijn moeilijk te waarderen. Zo heeft een versleten stuk linoleum of een behangrest een hoge monumentwaarde. Toch kunnen deze onderdelen in het algemeen in het verdere proces niet behouden blijven. Dat geldt nog sterker voor materialen waarin asbest verwerkt is; hoe monumentaal die ook zijn, ze zullen helaas vaak (maar niet zelden onontkomelijk) verdwijnen (afb. 21). In voorkomende gevallen speelt de vraag of het wenselijk is om dit soort interieuronderdelen in nieuwe vorm na te maken, dan wel om het verlies van het authentieke materiaal voor lief te nemen. Als behoud niet mogelijk is, dan is documentatie van deze bijzondere, maar niet te handhaven, onderdelen van groot belang. Dat was onder meer de reden voor de oprichting van de Stichting Historische Behangfels in 1992, die zich inmiddels ook met andere wanddecoraties bezig houdt (maar nog niet met vloer- en plafondafwerkingen).

20. Kolenhok en kolenkit in de aangebouwde schuur van de woning van de kampcommandant te Westerbork uit 1939 ter illustratie van een overal elders verdwenen interieuronderdeel in een gebouw waar vooral immateriële of herinneringswaarden de boventoon voeren (afb. rs)

21. Gietijzeren aanrechtbak met een groen getint aanrechtblad van asbesthoudend materiaal in de keuken van de woning van de kampcommandant te Westerbork uit 1939; historisch hoog monumentaal, maar milieutechnisch moeilijk te handhaven

Besluit

Het doorgronden van een gebouw als afspiegeling van het leven in het verleden blijkt nog niet zo eenvoudig. In deze brochure staat de wijze van onderzoek naar interieurs centraal. Een systematische aanpak is een voorwaarde om een gestructureerd beeld van de ontwikkeling te krijgen. Daarbij is een interactie nodig tussen het gebouw als primaire bron en aanvullende historische gegevens. Dit kan een tweeledig nut hebben. Een aangekleed verhaal over het gebouw en het belang ervan is een wezenlijke stap in het behoud ervan. Daarnaast kan een goede kennis over het gebouw en de bepaling van de bijbehorende monumentale waarden terdege bijdragen aan het behoud van het gebouw.

Literatuur

Laan, Barbara e.a. (red.), *Achter gesloten deuren: Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek 1800-1950*, Jaarboek Cuypersgenootschap, Rotterdam 2000.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester en Rijksgebouwendienst, *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek, Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed*, Den Haag 2009.

Rijksvastgoedbedrijf, RVB BIM Norm Versie 1.1., Den Haag februari 2013.

Schmidt, Wolf, *Das Raumbuch als Instrument denkmapflegerischer Bestandsaufnahme und Sanierungsplanung*, München 1989.

Steehouwer, Koos & Herman Janse, *Bouwgeschiedenis van Monumenten: Een speurtocht naar de verborgen geschiedenis van onze oudste monumenten*, Amsterdam 1992.

Stenvert, Ronald & Gabri van Tussenbroek (red.), *Inleiding in de Bouwhistorie: Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht 2015 (derde druk).

Stenvert, Ronald & Gabri van Tussenbroek (red.), *Het gebouw als bewijs: Het bouwhistorisch verhaal achter erfgoed*, Utrecht 2016.

Swigchem, C.A. van, *Huize van Brien: Beeld van een Amsterdams grachtenhuis uit de 18de eeuw*, Zutphen 1984.

Zeilmaker, Michel, *Op zoek naar het historisch interieur: Handleiding voor onderzoek naar de materiële cultuur*, Hilversum 2005.

Websites

Stichting Het Nederlandse Interieur – www.shni.nl

Stichting Bouwhistorie Nederland – www.bouwhistorie.nl

Stichting Historische behangsels en Wanddecoraties in Nederland – www.historischebehangsels.nl

Hebt u vragen?

Bel dan 033 – 421 7 456 of stuur een mail naar info@cultureelerfgoed.nl.
www.cultureelerfgoed.nl.

Tekst: Ronald Stenvert

Afbeeldingen: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld.

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
Maart 2018

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Smallepad 5, 3811 MG Amersfoort.
Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.